

אל-מאָמון: תיאור-אופי היסטורי*

ניקולאי וסיליביץ' גוגול

מרוסית: רומן נָטֶר

לא היה שליט כאל-מאָמון! אשר עלה אל כס השלטון בארצו בעמדה בפסגת תפארתה. החליפות האיתנה התנשאה בשָגב על אדמתו הקלסית של העולם העתיק: במזרח היא חבקה את כל דרום-מערב אסיה הפורחת והודו לה שער, ובמערב השתרעה לאורך חופיה של אפריקה בואכה גיברלטר. צי אדירים חלש על הים התיכון. בגדאד, בירתו של עולם פלאים חדש זה, ראתה כיצד מתקיימות גזירותיה בנידחים שבמחוזות; באצורה,² ניגאבור³ וכופה חזו באסיה, שהמירה את דתה זה מקרוב, נוהרת אל בתי המדרש המהוללים שבהן. דמשק השכילה לספק לכל אירופה חרבות פלדה ולעשות את תאבי העינוגים במיטב הבדים, וכבר הגה הערבי בהגשמת גן העדן של מגומט' עלי אדמות: הקים אמות מים והיכלות ונטע יערות דקלים, אשר בהם שלחו המזרקות צופנות העדנה את מימיהן אל

---

* מקור: Гоголь, Николай, 1966. *Собрание сочинений в семи томах*, т. 6. Москва: Художественная литература.

1 אל-מאָמון - בנו של הארון אל-רשיד, אשר עלה לכס השלטון בבגדאד לאחר מלחמה בת ארבע שנים נגד אחיו למחצה, אָמין, שתמה ב־813 (שלט עד 833). הוא המשיך בדרכו של אביו ופיתח את היסודות שהוריש לו אל-רשיד. בהיותו בן לאם פרסייה, הוא נשען על תמיכתה של חִ'ראסאן (ואף ישב בה בשש השנים הראשונות לשלטונו) והיה הראשון להעניק לה ממשל עצמי תחת השושלת הטאהרית. כמו כן, הוא שאף לבסס את שלטונו, שאותו כבש בכוח הזרוע, באמצעות בריאתה של לגיטימציה דתית, ולשם כך ניסה להתקרב אל השיעה (מינה את האַמאם השיעי השמיני, עלי אל-רְּאָא, להיות יורשו; כעבור זמן קצר נמצא עלי אל-רְּאָא מת בנסיבות 'מסתוריות') והכריז על האסכולה המַעְתָּלִית (ראו גם הערה 8) כדת המדינה. הוא זכור כאיש תרבות ורוח דגול, שתהילתו יצאה מעבר לגבולות החליפות העבאסית (לכן כותב גוגול בהמשך: 'צארגראד כינתהו...'), אשר ייסד בבגדאד את בֵּית אל-חֶקְמָה, האקדמיה לתרגום ולפולמוס, ששימשה כשער לידע ההלני, הרומי, הפרסי וההודי אל העולם המוסלמי. מוסד זה היה אחד היסודות המכוננים של החברה המוסלמית הרב תרבותית של ימי הביניים. עם זאת, היה אל-מאָמון עריץ אכזר, ובהשילטו את המַעְתָּלִית הוא הנהיג את אל-מַקְנָה - הנסיון, בחינה שהיו אמורים לעמוד בה כל פקידי החצר והמוסדות הציבוריים בימיו ובימי יורשיו כדי להוכיח את נאמנותם לעקרונות המַעְתָּלִיים. המושג הפך לכינוי כוללני בפי המוסלמים לתקופת הרדיפות הזאת.

2 באצורה - בצרה שבעיראק.

3 ניגאבור - נישאפור שבחִ'ראסאן.

4 מגומט - הנביא מוחמד; מגומטנים - בני דת מוחמד, מוסלמים.

השמים וקטרו בושמי המזרחה. בעת ההיא טרם דבק ולו חולי אחד מחוליי החברה המדינית בפאר הרם הזה. כל קצווי האימפריה האיתנה הזאת, העולם המגומטני הזה, היו קשורים קשר עז עד מאוד, אשר התהדק לפי חפצו של הארון המופלא,⁵ הח'ליפה שהעמיק חקור בכישורי עמו המגוונים. הוא לא היה שליט פילוסוף בלבד, או שליט מדינאי בלבד, או שליט איש חרב בלבד, או שליט איש ספר בלבד, כי אם בו נצטרפו כל המעלות כולן, והוא השכיל לחלק את מעשיו בין זו וזו ולא העדיף תחום אחד על פני משנהו. את ההשכלה הנכרית נטע בנתיניו אך במידה שתסייע להתפתחות השכלתו של העם. זה מכבר צלחו הערבים את עידן הקנאה והכיבוש שלהם, אך עוד בער בהם מזגם הלוהט ועוד הפכו הם בדפ"י-האש של הקוראן ביראת כבוד כדרך אבותיהם והלכו אחר צווי כלכת עבד אחר אדונו. הארון ידע להאיץ את מהלכו של המנהל המדיני ואת הגשמת גזירותיו באמצעות יראת הימצאו-בכל. הנציבים והאמירים, שנוהגם תקיף, חששו לפגוש את הח'ליפה עוטה התחפושת והרואה-כל, וכך עמדה השררה נטולת החוקים איתנה כסלע ונעה בנתיב-מבטחים. כזו הייתה דמות המדינה שקיבל אל-מאמון, ריבון אשר צארגראד⁶ כינתהו אביר המדעים אציל הנפש, אשר ההיסטוריה חקקה את שמו בין מיטיבי המין האנושי ואשר חשב לעשות את המדינה הפוליטית למדינת המוות. הוא ניהן בחיוניות ובאורך רוח לחקר. גדל רוח היה. את הצמא לאמת חרת על דגלו. לבו הלך שבי אחר הדעת, שלא על מנת לקבל שכר: הוא חמד את הלימוד לשמו, לא לשם תועלת. הוא התמסר לדעת בתאוה שאין שנייה לה. באותם ימים אך נתוודעו הערבים לאריסטו. ההוגה רחב האופקים והדייקן מיוון לא הלם את דמיונם הנמהר, הפורה והמזרחי מדי; ברם, חכמי ערב, אשר מזה ימים טרחו על עיסוק שקדני, הסכינו עם הדקדקנות ועם הפורמליות וניגשו אל המלאכה בשקיקת מלומדים. המסקנות שאין מונה ואין תכלה להן, הלבוש הסדור והגלוי לאמיתות הבערות בעצמותיהם מלפנים, שבו את נפשם של המלומדים. אל-מאמון, שהתחנך על ברכיהם והתאוה לדעת, ביקש בכל מאודו לפקוח את עיני ארצו לעולם היווני שהיה זר לה עד עתה. בגדאד הושיטה את ידיה כמבקשת לכרות ברית אחווה עם כל עולם ההשכלה דאז. חסדי הח'ליפה היו נתונים לכל אדם ואדם, ויהיה תוארו אשר יהיה, תהיה אמונתו אשר תהיה ותהיה מבוכתו אשר

5 הארון אל-רשיד - הח'ליפה העבאסי ששלט מבגדאד בין השנים 786-809. נודע כשליט תקיף ורב פעלים, אשר חיזק את המוסדות השלטוניים של מדינתו והקים מוסדות חדשים למנהל ולמחקר המדעי. ניהל מערכות יחסים דיפלומטיות עם גדולי עולם בתקופתו (כגון קרל הגדול, מלך הפראנקים), אם כי מגמתו הגאופוליטית העיקרית כוונה מזרחה, אל פרס: משם באו משפחת הוויזרים בני פרַמפ ומשפחת המרפאים בְּתֵי-ישוע, שפועלן אפיין במידה ניכרת את כל תקופתו מן הבחינה הפוליטית והמדעית.

6 צארגראד - שמה הרוסי של קונסטנטינופול.

תהיה. מדרך הטבע מרבית המביאים את חכמתם בשערי בגדאד נצרו בלכותיהם את דמות עבודת האלילים העטויה נצרות, והיו נכונים לחרף את נפשם למען אמוניוס סאקאס, פלוטינוס וחסידיו האחרים של הפלטוניזם החדש,⁷ וההתנצחויות המלומדות בצארגראד, שנסבו למעלה מן המידה על עיקרי הנצרות, היו דחוקות בעיניהם. בגדאד הייתה לרפובליקה שבה דרו בכפיפה אחת השקפות ומדעים שונים ומשונים. הערבי עטור נזר המלכות היטה אוזנו אל ניגונם הנמנמני של הפירושים והפלפולים המחוכמים. שליטי המחוזות לא יכלו שלא לעשות לפי דוגמת אדונם ודיבוק ספרותי אחז בשריה של המדינה. הוזירים והאמירים טרחו וזימנו אל חצרותיהם מבקרים ידענים. ברור אפוא שמעשה הניהול נשכח מלב, והשליטים נאלצו לחלוק בשררה עם מזכיריהם ואנשי האמונים שלהם, למען יכריעו בענייני השלטון. ברם, יש והיו אנשי אמונים אלו נבערים מדעת ולעתים רכשו את משרותיהם בדרכי עורמה. הדבר מוכרח היה לתת את אותותיו בעם ולימים לפגוע בשליטים עצמם. ערב רב של משוררים ואנשי עיון שניתנה המשרה בידם אינו יכול להבטיח שלטון איתן ונאמן בארץ. תחומם נפרד וייחודי; הם חוסים בצל הרשות העליונה ופוסעים בנתיבם. לא כן הפייטנים הכבירים, אשר בנפשם חוברים ההוגה עם המשורר ועם חוקר דברי הימים, אשר ירדו לעומקי הטבע והאדם, אשר הבקיעו את העבר וחזו את העתיד, אשר קולם ברמה נשמע. המה הכהנים הגדולים. השליטים הנכונים מכבדים אותם בדבריהם ושומרים על חייהם היקרים מכל משמר לבל יהיו למרמס תחת מעשי הריבון רבי הפנים. את עצתם יבקשו אך ורק במועצת המדינה, כי להם גלויים רזי לכו של האדם.

אל־מאמון אציל הלבב ביקש בכל נפשו להביא אושר לנתיניו. הוא ידע שהנתיב הנכון לכך הוא נתיב המדעים, הנוטים לפתח את נשמת האדם. בכל כוחותיו אילץ את נתיניו לקבל את ההשכלה אשר השית עליהם. ברם ההשכלה שהשית אל־מאמון תאמה פחות מכל את טבעו ואת עצמתו של הדמיון הערבי. יסודותיה של עבודת האלילים רפת הכוחות אשר החליפה צורתה לגבב מילים, רעיונות הנצרות המושחתים עד לבלתי הכר אשר שפכו אור חדש ומשונה על המדעים, בלא שיתמזגו בהם כי אם ישתררו עליהם ויכריעו, היו ניגוד עז לטבעו הלוהט של הערבי, אשר דמיונו התעלה על היסקיה הדלים של התבונה הקרה. עם מופלא זה לא צעד, כי אין לקראת התפתחותו. גאונותו

7 נאו פלטוניזם - זרם בפילוסופיה של העת העתיקה המאוחרת, אשר הופיע באגן הים התיכון במאה השלישית לספירה ונפוץ בעולם ההלניסטי והרומי. הפילוסופיה, שמאבותיה היו אמוניוס סאקאס ופלוטינוס (204-270), דגלה בתפיסה מטפיזית של המציאות וקבעה שעל האדם להתור אל הידע העילאי באמצעות ההתמזגות בישות האלוהית הערטילאית האחת. בכך היא דומה לטופיות וייתכן שאף השפיעה עליה.

נתגלתה פתע בשדה המערכה, במסחר, באמנויות, במלאכות ובשירת המזרח הנשגבת. כוחותיו, שטרם נודעו כמותם בדברי ימיה של האנושות, נבעו בשפע, בססגוניות, ביחוד ובמקוריות גמורה. נדמה היה כי העם הזה נועד להיות כליל שלמותו של לאום. אולם אל-מאמון לא השכיל להבינו. נעלמה מעיניו האמת הגדולה, כי התבונה נובעת מן העם עצמו, כי ההשכלה המוקנית תתקבל במידה שתדע לסייע להתפתחותו, שכן העם מוכרח להתפתח בזכות תכונותיו הלאומיות. ההשכלה הזרה והעקרה חסמה את שדה הגבורות בפני הערבי. אל-מאמון, אשר פתח את שערי ממלכתו בפני מלומדי כל הסיעות, גדש את הסאה בגישתו הקוסמופוליטית. הזכויות שהנוצרים נהנו מהן במדינה היו לצנינים בעיניו נתיניו, העירו את שנאתם ואיתה את הולזול במועילים שבמוסדותיהם – וכבר נתמעטה אהבת העם לח'ליפה שלו. ההוגה העיוני באל-מאמון השליט גבר על ההוגה המעשי בו, הוגה אשר הוא המופת הראוי לריבון. הוא הכיר את חיי עמו מפי המספרים, ממשמע אוזניים ולא ידעם ממראה עיניים, כפי שידעם הארון הדגול. אורחות השלטון האסיאניים, אשר מקומם של חוקים סדורים לא יכירו בהם, מטילים את מלוא חובת המנהל על כתפי המלך עצמו ועל כן מוכרחה פעילותו לְרֶחֶב לאין שיעור, עליו להיות דרוך תמיד; אל לו לתת אמון שלם באיש, ועינו תהיה פקוחה כעיניו של ארגוס; והיה ויתנמנם לרגע – וכבר יגבה לבם של נציביו המוסמכים ומיליוני עריצים יירדו במדינה. אך אל-מאמון שכן בבגדאד שלו כבמשכן המוזות, משכן שאותו ברא למען ישים חיץ בינו לבין העולם המדיני. הנוצרים, אשר החלו שולחים ידם במנהל, לא השכילו להכיר את רוח העם ואת מנהגי הארץ. יתרה מזאת, כפירתם הייתה לאין-שאת עבור הערבי, שלהט אדיקותו לא שכר. ושעה ששמו של אל-מאמון נישא בפי כל מלומדי הדור, שעה שהכנסת האורחים הנהוגה בחצרו משכה ריבוא דגלים אל חופיה של סוריה, נחלש שלטונו תחתיו. דרי המחוזות, אשר עיניהם לא חזו מעולם בריבונם, לא הוקירו את שמו. הצבא ירד מגדולתו. ההשכלה, שבירתה הייתה בגדאד, נתדלדלה ודעכה ככל שרחקה אל הֶסְפֶר. ערביי הֶסְפֶר שימרו את רוחם של ימי הראשית שלהם. חילות הספר עוד מלאו רוח קנאות והיו נכונים לקבוע את אמונתו של מגומט באש ובחרב. אמיריהם התקיפים, שחשו בחולשת זיקתם לבגדאד, הגו בעצמאות, ועוד בימיו ראה אל-מאמון את קריעתן של פרס, של הודו ושל מחוזות אפריקה הנידחים. ברם, אפשר שהיו אורחות השלטון הקליקלות בנות תקנה, אלמלא הרחיק אל-מאמון לכת באהבתו לאמת. הוא התאוה להיות למתקנה הדתי של אומתו. בהיותו בעל תבונה עיונית גרידא, חף מן האמונות התפלות והקדומות ובקי בכמה מיסודות הנצרות יותר מקודמיו, לא יכול היה שלא לראות את הסתירות הרבות מספור ואת דברי האיווולת חוצבי הלהבות שנתפרצו בכל מקום ומקום בין פסוקיו של בורא הקוראן אחוז היצר. הוא גמר אומר בלבו לטהר את ספרם המקודש של המגומטנים ולחדש את פניו – זאת בעת שבה היו פקידי הנמוכים והמוני העם משוכנעים שהספר ניתן להם מן השמיים, בעת שבה הטלת ספק באחרון

פסוקיו נחשבה לחטא כבד מנשוא. דרך המחשבה היוונית למחצה של אל־מאמון הייתה זרה לחלוטין ללהטם העיוור של נתיניו. כצעד הראשון לחינוך עמו ביקש לכבות את הלהט, הלהט הזה אשר הוא מהותו של עם ערב, הלהט הזה אשר הוא ערובת התפתחותו ושגשוגו, ואשר ערעורו הוא כערעור על הרכבה המדיני של הממלכה כולה. התמוה בעיניו מכל היה גן העדן של מגומט, אליו העתיק הערבי את כל תחושות חייו הארציים, את החיים שנועדו לעונג ולתאוה. אך אל־מאמון לא שקל בדעתו כי אמונה זו – הורתה באקלים הערבי היוקרד, בטבעו הלוהט של הערבי, כי גן עדן זה בעיני המגומטני הוא נווה המדבר בשימון חייו, כי התוחלת לגן העדן הזה היא האחת שהכריחה את הערבי הרגיש לשאת באורך אפיים את הדלות ואת העושק ולגבור על הקנאה המתעוררת בנשמתו למראה הנהנתן הטובע בפאר. המחשבה שבכוא היום יימצא אף הוא בין עלמות גן העדן שחורות העיניים, בין הפאר שלעומתו פארם של אדוני הארץ כמוהו כאפר, היא היחידה שהלמה את חושניותו ואת ססגוניותו של הדמיון שבו חנן הטבע את הערבי, בעוד שייתכן כי אמונתו הייתה מיטהרת מעצמה אילולא נפגעו תחושותיו. ברם אל־מאמון לא ירד לסוף טבעם האסיאני של בני עמו.

קל לשער מה אדיר היה הזעם שאחו במעמדות העם בהישמע תיקוני הח'ליפה. איך יוכל העם לקבל זאת, העם אשר הוקיע בקול גלוי את הח'ליפה כאשם במַעַתְלִיּוֹם⁸ או בכפירה ולו מפני שפרש את חסותו על הנוצרים וקשר את לבו בנכריים? קשי עורפו ומרדנותו של האספסוף הממלא אחר צווי הקוראן בלא ערר אילצו לבסוף את הח'ליפה לאחוז בשלח. וכך היה אל־מאמון אציל הנפש ורחב הלב, החדור אהבת אמת לבריות, לצוררם של נתיניו. רדיפותיו של אל־מאמון העירו שוב את קנאותם הפרועה של הערבים,

8 אל־מַעַתְלִיּוֹם (מַעַתְלִיּוֹם) – זרם בחשיבה התאולוגית המוסלמית שהופיע במאה התשיעית מתוך מיווג בין מסורת אל־פלאם (הדיון התאולוגי המוסלמי המושכל), הרציונליזם היווני וההלניסטי הקדום וההגות הסופית המוקדמת. הזרם הזה דגל בשימוש בתבונה האנושית להסבר יסודות האמונה והטיף למונותאיזם נוקשה. בעיני המַעַתְלִיּוֹם, כל תאריו של אללה המייחסים לו תכונות או איברים אנושיים (אנתרופומורפיזם, תַּשְׁבִּיחַ) לא יתפרשו אלא באופן אלגורי, שכן האלוהים הוא ישות ערטילאית שאין לתארה במונחים אנושיים; הצדק האלוהי הוא צדק אבסולוטי ולפיכך כל מעשהו צודק הוא; הצדק הוא מה שמכתיבה התבונה. מתוך כך, האדם חופשי במעשיו וקובע את גורלו, בשל עקרון השכר והעונש (הרשע הוא מושג אנושי בלבד, שכן אללה הצודק אינו מצווה על עשיית הרע); הקוראן נברא בעת מסוימת ולא התקיים מראשית הבריאה. המַעַתְלִיּוֹם ערערו על רבות מן האמונות המקובלות בתאולוגיה המוסלמית דאו וקוממו עליהם מתנגדים רבים, ראש וראשון להם אַחְמַד אַבְן חַנְבַּל, אחד מקרבנות אל־מַחְתָּה, אשר דרש לפרש את הקוראן באופן מילולי ונרתע מכל פלפול רציונליסטי מופשט מחשש לכפירה בעיקר. הפילוג בין המַעַתְלִיּוֹם לַחַנְבַּלִּים יצר את שני אורחות הפרשנות הקוראנית המקובלים עד ימינו: תַּפְסִיר – פשט, ותַּאְוִל – דרש.

אולם עתה לא הייתה זו הקנאות אשר דחפה לפנים את נוודי ערב להתלכד לגוף אחד, כי אם קנאות לשם מחלוקת, אשר שיסעה את השלם, זרעה עשבים שוטים בעמקי המדינה, העירה את תשוקותיו הפרועות של הערבי, שמה בידי חסידי האסלאם אחווי-הטירוף את החרב ואת רעל השטנה וחוללה אין-ספור פתות מסומאות, והנוראה בהן היא כת הקרמטיאנים,⁹ אשר הטילה חתיתה ימים רבים עד תקופתם של מסעי הצלב ונודעה בשם 'הרוצחים מסוריה'. בין המהומות שהתחוללו בקצותיה השונים של המדינה, בין הריבים, המדנים והסיעות, כשבירו האחת הוא מעתיר חסדים וברכות על בתי המדרש, על בתי המלאכה ועל האמנויות, ובשנייה מכה את נתיניו אחווי השיגעון הממרים את פיו, מת אל-מאמון האציל – מת בלא שיבין את עמו ובלא שעמו יבין אותו. על כל פנים, ימיו שימשו לנו משל, מוסר ותוכחה. בדמותו של אל-מאמון אנו רואים שליט אשר עם כל השתוקקותו לטוב, עם כל עדנת לבו, עם הקרבתו העצמית ועם רעבונו שאינו יודע שובע למדעים, היה, שלא מרצונו, בין הגורמים הראשונים שהאיצו את תמוטת מדינתו.

סנקט פטרבורג, 1834

ביבליוגרפיה

גולדציהר, י. י., 1951 [2002]. הרצאות על האסלאם, (תרגום: י. י. ריבלין), ירושלים: מוסד ביאליק.
כאהן, קלוד, 1995. האסלאם (תרגום: עמנואל קופלביץ'), תל אביב: דביר.

Hourani, Albert, 1992. *A History of the Arab Peoples*, New York: Warner Books.
А. М. Прохоров, 1998 (ред.). Большой энциклопедический словарь, Москва: БЭС.
Аш-Шахрастани, Мухаммад ибн Абд ал-Карим, 1984. Книга о религиях и сектах (Китаб ал-милал ва-н-нихал), пер. С. М. Прозорова, Москва: Наука.

---

9 אל-קראמטה ('קרמטיאנים') – פלג בשיעה האסמאעילית, שפעל בעיראק במאות התשיעית והעשירית ושמך מעמדות עניים וכפריים למרד נגד השלטון העבאסי מטעמים דתיים וחומריים כאחד. הקרמטים הקימו מדינה במזרח חצי האי ערב, אשר תושביה היו כנראה לאבות השיעים הסעודים של היום. גוגול מבלבל כאן בינם לבין אל-ח'ושישיון.